

PODRŠKA OBITELJI I PRIJATELJA KAO ČIMBENIK PRILAGODBE DJETETA NA RAZVOD RODITELJA

Gordana Buljan Flander

Poliklinika za zaštitu djece grada Zagreba
Đorđićeva 26, 10000 Zagreb
gordana.flander@poliklinika-djeca.hr

Domagoj Štimac

Poliklinika za zaštitu djece grada Zagreba
Đorđićeva 26, 10000 Zagreb
domagoj.stimac@poliklinika-djeca.hr

Renata Ćorić Špoljar

Poliklinika za zaštitu djece grada Zagreba
Đorđićeva 26, 10000 Zagreb
renata.coric@poliklinika-djeca.hr

Sažetak

Cilj ovog istraživanja bio je ispitati moderatorski učinak podrške obitelji i prijatelja kod prilagodbe djece na razvod roditelja. Korišteni su upitnici anksioznosti i samopoštovanja te skale obiteljske i prijateljske podrške, a primijenjeni su na 79 djece dobi između 9 i 15 godina, iz 63 obitelji, s područja RH. Rezultati su pokazali da djeca razvedenih roditelja koja imaju višu razinu obiteljske podrške iskazuju značajno više razine samopoštovanja i značajno niže razine anksioznosti od djece razvedenih roditelja koja imaju niže razine obiteljske podrške. Također se pokazalo da se djeca razvedenih roditelja koja imaju više razine podrške od strane prijatelja ne razlikuju u samopoštovanju ili anksioznosti od djece razvedenih roditelja koja imaju niže razine prijateljske podrške. Obiteljska podrška i podrška od strane prijatelja međusobno umjereno pozitivno koreliraju, djeca koja dobivaju više obiteljske podrške imaju i više podrške od strane prijatelja. Značajne su i korelacije obiteljske podrške i podrške od strane prijatelja sa samopoštovanjem, viša razina podrške povezana je s višim samopoštovanjem. Samopoštovanje i anksioznost međusobno negativno koreliraju. Provedeno istraživanje daje nam djelomičan uvid u obilježja djece razvedenih roditelja, time i mogućnost boljeg razumijevanja te unapređenja praktičnog rada s djecom i njihovim obiteljima, a koja imaju iskustvo razvoda.

Ključne riječi: razvod roditelja, obiteljska i prijateljska podrška, prilagodba djeteta

UVOD

Postotak razvedenih brakova s djecom razlikuje se ovisno o zemlji, a kreće se negdje između 60 i 80%. Naša zemlja prati taj globalni trend te kod nas ta brojka iznosi 58,7% (Državni zavod za statistiku Republike Hrvatske, 2012).

S obzirom na velik broj djece iz necjelovitih obitelji logično je da raste zanimanje javnosti i struke za tu problematiku te da postoje brojna neodgovorena pitanja o tome što se događa s djecom razvedenih roditelja, kako razvod roditelja utječe na njih i njihov razvoj, kako to da mnoga djeca iz cjelovitih obitelji imaju poteškoća u emocionalnim i socijalnim područjima života kao i to da su mnoga djeca razvedenih roditelja dobro prilagođena i vrlo uspješna. Koji su to zaštitni čimbenici koji djeci olakšavaju prilagodbu na razvod kao stresno iskustvo odnosno kako roditelji i okolina mogu djeci pomoći i zaštititi ih od nepovoljnih utjecaja razvoda.

Razvod braka je stresni događaj koji može dovesti do različitih emocionalnih reakcija koje mogu proizvesti kratkotrajne ili dugotrajne posljedice u razvoju djece. Premda se razvod smatra vrlo stresnim događajem u životu, svi ga ne doživljavaju jednako. Jednima je to prijelaz u vrlo težak život s manje potpore i prihoda i događaj od kojega se nikada neće u potpunosti oporaviti, a drugima prekid disfunkcionalnog odnosa predstavlja novu mogućnost u životu, bolje kućno okruženje za dijete, dobitak za budući razvoj (Amato, 2000).

Postoje velike razlike u prilagođavanju djece na razvod roditelja. Dok većina djece uspješno savlada to krizno razdoblje, dio djece doživljava emotivne teškoće veće od uobičajene uznemirenosti i tuge, a posljedice razvoda prate ih i u odrasloj dobi (Arambašić, 2000). Do više ili niže razine stresa tijekom procesa razvoda dovede višestruki stresori s kojima se djeca suočavaju po separaciji roditelja. Način na koji dijete razumije razvod svojih roditelja odnosno kako reagira na gubitak ili odlazak jednog roditelja iz njegova poznatog okruženja uvelike ovisi o dobi i trenutnom razvojnom stupnju djeteta, njegovu viđenju situacije, spolu, kvaliteti njegova okruženja, količini stresa kojem je bilo izloženo do tada te o sigurnosti i zaštiti koju dijete osjeća. Neki smatraju da prilagodba može ovisiti i o naporima koje roditelji ulažu u to da ublaže loše učinke razvoda na djecu (Amato, 2000).

Osim kvalitete obiteljskih odnosa prije razvoda, na prilagodbu djeteta na razvod utječu i drugi čimbenici kao što su priroda značajnih odnosa nakon razvoda, drugi nepovoljni događaji, način sučeljavanja sa stresom. Djeca se teže prilagođavaju na razvod roditelja ako su izložena pogoršanju socioekonomskog statusa, promjeni školske sredine, preseljenju u rizičnije susjedstvo. Bolju prilagodbu pokazuju djeca koja imaju aktivne načine suočavanja sa stresom i podršku među svojim vršnjacima te ona djeca koja krivnju za razvod roditelja ne pripisuju sebi (Simons, Lin, Gordon, Conger i Lorenz, 1999).

Pokazalo se da djeca iz razvedenih obitelji imaju gori školski uspjeh, probleme u ponašanju i manjak socijalne kompetencije (Amato, 2000). Jedan od najkonzistentnijih rezultata ispitivanja kratkoročnih posljedica razvoda braka na djecu je

njihovo nisko samopoštovanje (Lacković-Grgin, 2000). Također se kod djece javljaju teškoće u interpersonalnim odnosima unutar obitelji i među vršnjacima (Carr, 1999). Kod adolescenata dolazi i do promjene predodžbe o njima samima i njihovim obiteljima (Winstock, Sherer i Enosh, 2004). Općenito, brojni empirijski podaci pokazuju da razvod pokreće lavinu rizičnosti za pravilan i uspješan razvoj djece.

Iako su negativne posljedice razvoda braka za dijete uvelike dokumentirane, postoje dokazi koji govore o tome da razvod može imati i pozitivne ishode za djecu, ovisno o određenim faktorima, npr. ako su živjela u obitelji u kojoj je bilo nasilja i sukoba te je promjena dovela do poboljšanja (Amato i Booth, 2001). Uglavnom, kada razvod predstavlja bijeg iz nepovoljnog stanja ili poboljšanje života, tada razvod ima pozitivne posljedice (Simons i sur., 1999). Međutim, opći je zaključak da po razvodu veći broj djece pokazuje teškoće odnosno negativne posljedice (Amato, 2000). Istraživanja pokazuju da su najčešće reakcije na razvod vezane uz anksioznost, depresiju i ljutnju. Već od najranije dobi djeca su svjesna emocionalne klime u obitelji i mogu osjetiti tugu, uznemirenost i nezadovoljstvo (Buljan Flander, 2010), sve osjećaje koji uglavnom prate narušene partnerske i obiteljske odnose.

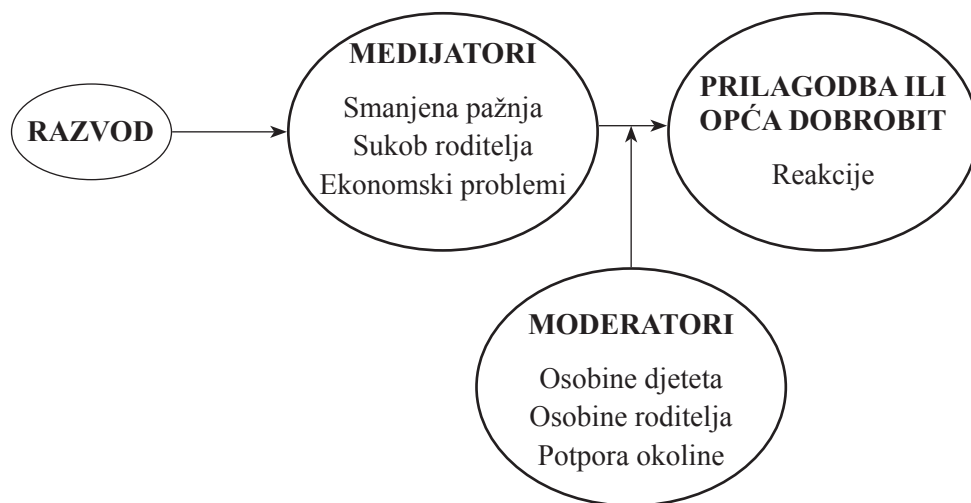
Poteškoće u ponašanju, akademski uspjeh, kvaliteta socijalnih odnosa uglavnom su indikatori prilagodbe djeteta na razvod. Studije koje su ispitivale indikatore prilagodbe pokazale su da djeca razvedenih roditelja imaju više eksternaliziranih i internaliziranih problema, niži školski uspjeh i problematičnije socijalne odnose od djece čiji roditelji nisu razvedeni (Cherlin i sur., 1991; Emery, Waldron, Kitzman i Aaron, 1999).

Sun i Li (2001) su koristeći longitudinalne podatke pronašle da je razlika u akademskom postignuću između djece razvedenih i nerazvedenih roditelja zapravo u funkcioniranju obitelji do razvoda.

Većina radova polazi od pretpostavki o mogućim teškoćama u razvoju djece iz razvedenog braka. Mogu se razvrstati u tri skupine, od kojih prva ističe odsutnost jednog roditelja, druga ekonomske teškoće partnera s kojim dijete/djeca ostaju, i treća skupina ističe sukob među roditeljima prije i nakon razvoda braka. Prema tom pristupu, izvori problema u ponašanju djece jesu roditeljski sukobi, a ne sam razvod (Amato i Keith, 1991).

Suvremeni je pristup pokušati obuhvatiti različite pristupe. Pokazalo se da je usko gledanje na razvod te njegovo djelovanje na djecu unutar samo jednog pristupa, prepojednostavljeno i daje samo djelomičan uvid u situaciju, iz čega proizlazi potreba za modelom koji uključuje psihološke, sociološke i medicinske čimbenike. Jedan od takvih modela je Amатов model utjecaja razvoda braka na prilagodbu djeteta (Amato, 2000), prikazan na Slici 1.

Posljednja istraživanja pokazuju da poteškoće kod djece koje se javljaju nakon razvoda postoje i prije razvoda, tako da je (opravdana) pretpostavka kako nije razvod sam taj koji može negativno utjecati na razvoj djece, već se pretpostavlja da na djecu djeluje posredno, preko medijatora. To su različiti stresori koji izazivaju niz problema u prilagodbi djece, ali će njihovo djelovanje biti različito i ovisno o

Slika 1. Amatov model utjecaja razvoda braka na prilagodbu djece

tome koliko su djeca ranjiva odnosno zaštićena. Tako će prisutnost ili odsutnost zaštitnih čimbenika modificirati djelovanje razvoda na djecu, zbog čega se nazivaju moderatori.

Temeljem rezultata istraživanja postavljene su teorijske postavke koje u skupinu medijatora svrstavaju prihod roditelja odnosno pad životnog standarda, sukob među roditeljima prije, za vrijeme i nakon razvoda, samu kvalitetu roditeljstva odnosno smanjen roditeljski angažman, zatim psihičko stanje roditelja te prateće nepovoljne događaje. Pokazalo se da 28% samohranih majki i 11% samohranih očeva živi u siromaštvu u odnosu na 8% cjelovitih obitelji (Grall, 2007). Prema nekim novijim nalazima djeca čiji roditelji su u visoko-konfliktnom odnosu pokazivala su značajno više razine depresivnosti od djece čiji su roditelji u niskokonfliktnom odnosu, bez obzira na razvod roditelja (Lansford, 2009) za razliku od ranijih nalaza koji govore u prilog tome da su djeca po razvodu depresivnija od one koja nemaju iskustvo razvoda (McCabe, 1997; Wallerstein, Lewis i Blakeslee, 2001). Za djecu je veći stresor sukob roditelja nego sam razvod (Davies, Cummings i Winter, 2004; Margolin, Gordis i Richard, 2001). Amato (1993) i Hetherington, Stanley-Hagan i Anderson (1989) pronašli su najviše dokaza u prilog teoriji o povezanosti roditeljskog sukoba i prilagodbe djece. Po razvodu roditelji pokazuju teškoće u odnosu s djecom, manje su im dostupni i smanjen je roditeljski nadzor (Buchanan, Maccoby i Dornbusch, 1996), pružaju im manje topline i ljubavi (Hethering i Stanley-Hagan, 1999), nedosljedniji su, nekonzistentni i nejasni u odgoju (Hethering, Cox i Cox, 1979). Također se po razvodu kod roditelja povećava stres, depresivnost i anksioznost, a što interferira njihovu roditeljstvu te su više usmjereni na sebe i svoje

potrebe nego na djecu. Promjena školske sredine ili mjesta stanovanja, pri čemu su to često lošiji stambeni uvjeti zbog pada standarda također otežavaju prilagodbu djeteta (Buchanan i sur., 1996).

Veze između razvoda i prilagodbe djece moderirane su različitim faktorima, uključujući dob djeteta u trenutku razvoda i vremenom do razvoda, demografskim karakteristikama djeteta poput spola, djetetovom sposobnosti prilagodbe prije razvoda te stigmatizacijom samog razvoda. Iako studije pokazuju različite nalaze, uglavnom se smatra da manja djeca u odnosu na stariju više osjećaju krivnju i anksioznost, boje se napuštanja, manje su sposobni koristiti izvanobiteljske resurse pri suočavanju s razvodom, a što sve upućuje na to da se mlađa djeca teže prilagođavaju odnosno pokazuju više problema u prilagodbi (Allison i Furstenberg, 1989). Rani nalazi su govorili više u prilog većim teškoćama prilagodbe dječaka nego djevojčica na razvod (Hetherington, Cox i Cox, 1985). Iako je bilo različitih nalaza, pokazalo se da se dječaci teže socijalno prilagođavaju nego djevojčice (Amato i Keith, 1991). Neki nalazi sugeriraju da djeca čiji su se roditelji tek razveli imaju poteškoće prilagodbe i do nekoliko godina prije rastave (Cherlin, Chase-Landsdale i McRae, 1998). Djeca s pozitivnim atributima poput fizičkog izgleda, lakšeg temperamenta i socijalnih kompetencija otpornija su na stres roditeljskog razvoda (Hetherington i sur., 1989). Amato i Keith su u meta-analizi 1991. došli do zaključka da je utjecaj razvoda sve manji tijekom vremena od 1950. do 1980., također su izvijestili da studije izvan SAD-a uglavnom nalaze više problema u prilagodbi djece kao i međusobnim odnosima roditelja s djecom nakon razvoda, a što su objasnili time da je razvod u SAD-u manje stigmatiziran.

CILJ I PROBLEMI ISTRAŽIVANJA

S obzirom na rast broja obitelji s djecom koje prolaze razvod te brojne spoznaje o negativnim posljedicama procesa razvoda za djecu, no ujedno i postojanja velikih razlika u prilagođavanju djece na razvod roditelja, naš interes bio je usmjeren upravo na neke zaštitne čimbenike kod prilagodbe djece na razvod.

Osnovni problemi istraživanja bili su testiranje moderatorskog utjecaja obiteljske podrške odnosno podrške od strane prijatelja na prilagodbu, tj. subjektivnu dobrobit djece razvedenih roditelja.

METODOLOGIJA

Postupak i sudionici ispitivanja

Prikupljanje podataka za naše istraživanje provedeno je u sklopu projekta Poliklinike za zaštitu djece grada Zagreba i Udruge Hrabri telefon pod nazivom "Sukob

roditelja tijekom razvoda i djetetova prilagodba i psihosocijalne karakteristike”, a trajalo je od lipnja do listopada 2010. godine te se provodilo diljem Republike Hrvatske, u nekoliko ustanova: Poliklinici za zaštitu djece grada Zagreba, centrima za socijalnu skrb u Zagrebu (Ured Dubrava, Medveščak, Trešnjevka, Trnje i Sesvete), centrima za socijalnu skrb u Karlovcu, Sisku, Ivanić Gradu, Velikoj Gorici i Novskoj te obiteljskim centrima Grada Zagreba, Krapinsko-zagorske, Virovitičko-podravске, Primorsko-goranske, Vukovarsko-srijemske, Koprivničko-križevačke, Zadarske, Bjelovarsko-bilogorske i Karlovačke županije. Sudionici su upitnike ispunjavali individualno u navedenim ustanovama. Za sudjelovanje u istraživanju bio je potreban aktivan (pismeni) pristanak roditelja te pasivan (usmeni) pristanak djeteta koje je upitnike ispunjavalo. Upute sudionicima davali su stručnjaci za mentalno zdravlje (psiholog, psihijatar, socijalni pedagog, socijalni radnik) zaposleni u navedenim ustanovama.

U istraživanju je sudjelovalo 79 djece između 9 i 15 godina iz 63 obitelji; 51,9% sudionika je bilo ženskog spola ($N = 41$). Prosječna dob sudionika bila je 12,12 ($SD = 2,07$). Istraživanjem su obuhvaćena djeca čiji roditelji su okončali razvod braka, a i dalje imaju teškoća povezanih s razvodom.

Mjerni instrumenti

U istraživanju su korišteni sljedeći upitnici: Upitnik anksioznosti kao stanja i osobine ličnosti za djecu, Skala samopoštovanja-Rochesterska studija razvoja mladih, Skala obiteljske podrške te Skala prijateljske podrške. Također su obuhvaćene neke demografske karakteristike djeteta (kojeg je spola, koliko godina ima, mjesto u kojem živi, s kim živi, školski uspjeh na kraju prošle školske godine).

1. Upitnik anksioznosti kao stanja i osobine ličnosti za djecu

Za mjerenje anksioznosti korišten je Upitnik anksioznosti kao stanja i osobine ličnosti za djecu, skraćenog naziva STAIC (State-Trait Anxiety Inventory for Children), koji je 1970. konstruirao C.D. Spielberger, a u hrvatskom izdanju postoji od 2000. (Upitnik anksioznosti kao stanja i osobine ličnosti za djecu). Upitnik je namijenjen za mjerenje anksioznosti kao stanja i osobine ličnosti kod školske djece. Sastoji se od dvije odvojene ljestvice samoprocjene: S-ljestvicom se mjere prolazna anksiozna stanja odnosno subjektivni, svjesno opaženi osjećaji strepnje, napetosti i zabrinutosti koji s vremenom mijenjaju svoj intenzitet; O-ljestvica mjeri razmjerno stabilne individualne razlike u sklonosti anksioznosti. Upitnik se sastoji od 40 čestica (20 u svakoj ljestvici), ispunjava se bez vremenskog ograničenja, postoji oblik za djevojčice i dječake. Pri odgovaranju djeca procjenjuju svaku tvrdnju odabiranjem, tj. zaokruživanjem jednog od tri predložena odgovora koji ih najbolje opisuje. Ključne riječi u polovini tvrdnji pokazatelj su prisutnosti anksioznosti (npr.

nervozan/nervozna, zabrinut/zabrinuta), dok u drugoj polovini tvrdnji ključne riječi odražavaju odsutnost anksioznosti (npr. smiren/smirena, osjećam se ugodno). Odgovorima se pridaju vrijednosti 1, 2 ili 3 (npr. 1 = nisam nervozan/a, 2 = nervozan/a sam i 3 = jako sam nervozan/a), a rezultat na objema ljestvicama može varirati od najmanje 20 do najviše 60 bodova. Kod devet od dvadeset tvrdnji prije računanja ukupnog rezultata potrebno je izvršiti okretanje smjera procjene. Veći rezultat znači da je kod sudionika prisutna veća anksioznost.

2. Skala samopoštovanja-Rochesterska studija razvoja mladih

Za mjerenje samopoštovanja sudionika korištena je Skala samopoštovanja – Rochesterska studija razvoja mladih koja je konstruirana 1988. godine, a zapravo se radi o adaptiranoj Rosenbergovoj skali samopoštovanja iz 1965. (Dahlberg, Toal, Swahn i Behrens, 2005). Originalno, skala sadrži 10 čestica, pet pozitivnih i pet negativnih, dok je skala korištena u ovom istraživanju promijenjena na način da je izbačena jedna pozitivna tvrdnja te se sastoji od devet čestica, tvrdnji, a sudionici odgovaraju procjenom svake tvrdnje na skali od 1 (*nikako se ne slažem*) do 4 (*potpuno se slažem*), u kojoj se mjeri slažu odnosno ne slažu s navedenom tvrdnjom o nji-ma samima. Vrijednosti odgovora jednake su zaokruženim procjenama, pri čemu se čestice 2, 5, 6, 8 i 9 kodiraju obrnuto. Vrijednosti svih odgovora se zbrajaju i zatim podijele ukupnim brojem čestica. Veći broj označava veći osjećaj samopoštovanja. Skala po definiciji mjeri unidimenzionalni konstrukt globalnog samopoštovanja. Vrlo je praktična za upotrebu jer je za njeno ispunjavanje potrebno tek nekoliko minuta, a jezik koji se koristi je jednostavan i djeci jasan te su i same čestice jasno povezane s konstruktom.

3. Skala obiteljske podrške

Percepcija obiteljske podrške ispitana je Skalom obiteljske podrške (Profaca, 2002). Skala se sastoji od 5 tvrdnji, a sudionici odgovaraju procjenom svake tvrdnje na skali od 1 (*uopće nije točno*) do 3 (*potpuno je točno*). Minimalni rezultat je 5, a maksimalni 15. Viši rezultat upućuje na veću percipiranu obiteljsku podršku.

4. Skala prijateljske podrške

Skala prijateljske podrške izrađena je za potrebe ovog istraživanja sukladno Skali obiteljske podrške. Sastoji se od 5 tvrdnji, a sudionici odgovaraju procjenom svake tvrdnje na skali od 1 (*uopće nije točno*) do 3 (*potpuno je točno*). Minimalni rezultat je 5, a maksimalni 15. Viši rezultat upućuje na veću percipiranu podršku od strane prijatelja.

U Tablici 1. navedene su pouzdanosti unutarnje konzistencije korištenih skala, iskazane Cronbachovim alfa koeficijentima:

Tablica 1. Pokazatelji pouzdanosti korištenih skala

Korištene skale	Pouzdanost (Cronbachov alfa)
Samopoštovanje	0,67
Anksioznost	0,83
Obiteljska podrška	0,75
Prijateljska podrška	0,77

REZULTATI

Izračunali smo deskriptivne statističke pokazatelje na skalama anksioznosti, samopoštovanja, obiteljske podrške i podrške od strane prijatelja te interkorelacije među varijablama (prikazano u tablicama 2. i 3.). Kako bismo mogli lakše interpretirati podatke, rezultate na skalama smo izrazili kao prosječne rezultate na česticama skale.

Obiteljska podrška i podrška od strane prijatelja međusobno umjereno pozitivno koreliraju, što znači da djeca koja dobivaju veću obiteljsku podršku imaju veću podršku i od strane prijatelja. Značajne su i korelacije obiteljske podrške i podrške od strane prijatelja sa samopoštovanjem, veća razina podrške je povezana s višim samopoštovanjem. Samopoštovanje i anksioznost međusobno negativno koreliraju.

Kako bismo ispitali ima li obiteljska podrška ublažujući učinak na subjektivnu dobrobit djece, sudionike istraživanja smo s obzirom na iskazanu obiteljsku podršku podijelili u dvije skupine. Tu podjelu smo napravili s obzirom na medijan distri-

Tablica 2. Deskriptivna statistika na mjerama subjektivne dobrobiti djece i skalama obiteljske i prijateljske podrške

	<i>N</i>	Min	Max	<i>M</i>	<i>SD</i>
obiteljska podrška	79	1,14	3,00	2,4515	0,42167
podrška od strane prijatelja	78	1,00	3,00	2,5090	0,44827
samopoštovanje	79	1,78	4,00	3,1579	0,46115
anksioznost	79	1,10	2,65	1,7648	0,33216

Tablica 3. Interkorelacije mjera subjektivne dobrobiti i indikatora obiteljske i prijateljske podrške

	podrška od strane prijatelja	samopoštovanje	anksioznost
obiteljska podrška	0,33**	0,27*	-0,06
podrška od strane prijatelja	1	0,24*	0,09
samopoštovanje		1	-0,40**
anksioznost			1

Napomena: * $p < 0,05$; ** $p < 0,01$.

Tablica 4. Usporedba djece razvedenih roditelja različite razine obiteljske podrške s obzirom na anksioznost i samopoštovanje

	obiteljska podrška prema medijanu	<i>N</i>	<i>M</i>	<i>SD</i>
samopoštovanje	niža obiteljska podrška	39	3,0427	0,43902
	viša obiteljska podrška	40	3,2701	0,45972
anksioznost	niža obiteljska podrška	39	1,8574	0,33945
	viša obiteljska podrška	40	1,6745	0,30242

bucije obiteljske podrške ($C = 2,50$) te smo one ispod medijana kategorizirali kao sudionike s nižom razinom obiteljske podrške, a one na medijanu i više kao one s višom razinom podrške (samo jedan sudionik imao je rezultat točno na medijanu). Na taj način dobili smo 39 sudionika s niskom i 40 sudionika s visokom obiteljskom podrškom. U tako formiranim skupinama usporedili smo pokazatelje samopoštovanja i anksioznosti (tablica 4.).

Rezultati provedenih analiza pokazali su da djeca koja imaju višu razinu obiteljske podrške iskazuju statistički značajno više razine samopoštovanja ($t = 2,25$; $df = 77$; $p = 0,027$) i značajno niže razine anksioznosti ($t = 2,53$; $df = 77$; $p = 0,013$) od djece razvedenih roditelja koja imaju nižu razinu obiteljske podrške.

Postupak analogan gore navedenom ponovili smo i s obzirom na varijablu podrške od strane prijatelja. S obzirom na medijan distribucije na ovoj varijabli ($C = 2,67$) sudionike smo podijelili u dvije skupine. Sudionike koji su imali rezultat ispod medijana svrstali smo u skupinu s nižom razinom podrške. Sudionike koji su imali rezultat točno na medijanu ($N = 17$) ili čiji je rezultat bio viši kategorizirani su u skupinu s većom prijateljskom podrškom. Zbog velikog broja sudionika čiji je rezultat bio na medijanu dobili smo dvije nejednake skupine: skupina s manjom razinom prijateljske podrške s 33 sudionika i skupina s višom razinom prijateljske podrške s 45 sudionika. Jedan sudionik nije odgovorio na sve čestice ove skale pa je izostavljen iz daljnjih analiza. Tako formirane skupine usporedili smo na samopoštovanju i anksioznosti (tablica 5.).

Tablica 5. Usporedba djece razvedenih roditelja različite razine podrške od strane prijatelja s obzirom na anksioznost i samopoštovanje.

	prijateljska podrška prema medijanu	<i>N</i>	<i>M</i>	<i>SD</i>
samopoštovanje	niža prijateljska podrška	33	3,0808	0,48852
	viša prijateljska podrška	45	3,2080	0,44106
anksioznost	niža prijateljska podrška	33	1,7542	0,34626
	viša prijateljska podrška	45	1,7706	0,32879

Rezultati provedenih t-testova za nezavisne uzorke pokazali su da se djeca razvedenih roditelja koja imaju više razine podrške od prijatelja ne razlikuju u samopoštovanju ($t = 1,20$; $df = 76$; $p = 0,23$) ili anksioznosti ($t = 0,21$; $df = 76$; $p = 0,82$) od djece razvedenih roditelja koja imaju niže razine podrške od strane prijatelja.

Budući da je kategorizacija sudionika koji imaju rezultat točno na medijanu u skupinu onih s višom podrškom arbitrarna, ponovili smo analizu u slučaju kada smo ih kategorizirali u skupinu onih s nižom razinom prijateljske podrške. U takvoj kategorizaciji imali smo 50 sudionika s niskom razinom obiteljske podrške i 28 s visokom razinom podrške. I u tom slučaju zaključci su bili jednaki, nisu postojale razlike u samopoštovanju ili anksioznosti ovisno o tome jesu li sudionici imali višu ili nižu razinu prijateljske podrške.

RASPRAVA

Rezultati našeg ispitivanja povezanosti podrške obitelji i prijatelja sa subjektivnom dobrobiti djece koja imaju iskustvo razvoda roditelja pokazuju da djeca razvedenih roditelja koja imaju višu razinu obiteljske podrške iskazuju značajno više razine samopoštovanja te značajno niže razine anksioznosti od djece razvedenih roditelja koja imaju niže razine obiteljske podrške. Navedeno upućuje na zaključak da podrška od strane obitelji djetetu predstavlja zaštitni faktor u prilagodbi na stresno iskustvo razvoda te dovodi do subjektivne dobrobiti djece. Dobiveni rezultati su sukladni ranijim istraživanjima i spoznajama o ulozi djetetove okoline, posebno obitelji i roditelja tijekom razvoda. Prilagodba djeteta na razvod ovisi o kvaliteti njegova okružja; neki smatraju da uvelike ovisi o naporima koje upravo roditelji ulažu u ublažavanje loših učinka razvoda na dijete (Amato, 2000).

Uporaba korelacija svakako ograničava interpretaciju dobivenih rezultata zbog nemogućnosti utvrđivanja uzročno-posljedičnih veza, iako su longitudinalna istraživanja djece i odraslih pokazala da stresni događaji uzrokuju varijacije u prilagodbi (Hoffman, Levy-Shiff i Ushpiz, 1993), a razvod se smatra stresnim događajem.

Većina istraživanja pokazuju da su najčešće reakcije na razvod vezane uz anksioznost, depresiju i ljutnju. Jedan od najkonzistentnijih rezultata ispitivanja kratkoročnih posljedica razvoda braka za djecu je njihovo nisko samopoštovanje (Lacković-Grgin, 2000). Također se kod djece javljaju teškoće u interpersonalnim odnosima unutar obitelji i među vršnjacima (Carr, 1999). Naši rezultati su pokazali da se djeca razvedenih roditelja koja imaju više razine podrške od prijatelja ne razlikuju u samopoštovanju ili anksioznosti od djece razvedenih roditelja koja imaju niže razine podrške od strane prijatelja, što upućuje na zaključak da je za bolju prilagodbu djece na razvod roditelja važnija obiteljska podrška. No, iako se u našem ispitivanju podrška od strane prijatelja nije pokazala značajnim čimbenikom prilagodbe, ne treba zanemariti značajnu pozitivnu korelaciju između samopoštovanja i podrške od strane prijatelja. Raniji nalazi jasno pokazuju da rodbina, vršnjaci i škola, po-

voljno djeluju na prilagodbu djeteta (Silitsky, 1996), a većina istraživanja dovodi do zaključka da bez obzira na to od koga potpora dolazi, ona je djeci potrebna i koristi njihovoj prilagodbi na nove uvjete života (Čudina-Obradović i Obradović, 2006). Neki smatraju kako je najvažnije da djeca imaju emocionalnu podršku, to je jedna od posebnih potreba djece u kriznom razdoblju (Cherlin i sur., 1991). Istraživanja iz raznih disciplina potvrdila su povezanost socijalne potpore i sposobnosti prilagodbe te suočavanja s krizama i promjenama. Smatra se da socijalna podrška omogućuje pojedincu da se lakše prilagodi promjeni i štiti ga od tipičnih psiholoških i fizioloških posljedica stresa za zdravlje (McKenry i Price, 1994).

Većina istraživanja o posljedicama razvoda na djecu provedena je u SAD-u. U nas se takvih istraživanja može naći tek posljednjih godina. Bez obzira na to kako društvo i okolina gledaju na razvod, on se odvija u određenom društvenom i kulturnom okruženju, pa njegove posljedice svakako ovise i o tim varijablama (Kolesarić, Krizmanić i Petz, 1991), što znači da se rezultati istraživanja na području razvoda braka unutar jedne kulture ne mogu bez rezerve generalizirati na neku drugu sredinu. Poznato nam je iz literature da je razvod u SAD-u manje stigmatiziran; moguće je da u našoj sredini djeca među vršnjacima manje govore o razvodu roditelja te niti traže niti dobivaju podršku u tom smislu. Također u obzir treba uzeti i moguće metodološke razloge za nedobivanje očekivane značajnosti prijateljske podrške u prilagodbi. To je veličina uzorka koji se uspio prikupiti u određenom periodu, a da je zadovoljavao kriterij da su roditelji razvedeni te da i dalje imaju teškoća vezanih uz razvod, što je upućivalo na "problematičnije", samim tim i stresnije uvjete na koje se djeca trebaju prilagoditi. Time smo dakako dobili i homogeniju skupinu sudionika za ispitivanje, što je također moglo utjecati na dobivene rezultate. Nadalje, koristili smo samo neke indikatore prilagodbe. Raniji nalazi pokazuju da djeca iz razvedenih obitelji imaju slabiji školski uspjeh, probleme u ponašanju i manjak socijalne kompetencije (Amato, 2000). Studije koje su ispitivale indikatore prilagodbe pokazale su da djeca razvedenih roditelja imaju više eksternaliziranih i internaliziranih problema, niži školski uspjeh i problematichnije socijalne odnose od djece čiji roditelji nisu razvedeni (Cherlin i sur., 1991; Emery i sur., 1999). Socijalno funkcioniranje djeteta se dakle smatra indikatorom prilagodbe (Čudina-Obradović i Obradović, 2006) te je moguće da djeca razvedenih roditelja u našem istraživanju pokazuju iste teškoće. Poznato je da su djeca razvedenih roditelja manje društvena, imaju manje prijatelja i provode s njima manje vremena nego djeca koja žive s oba biološka roditelja (Kinard i Reinherz, 1986) te se u društvu vršnjaka često ponašaju neprimjereno (Amato i Booth, 2001).

Djeca koja doživljavaju mnogo stresora povezanih s razvodom u većem su riziku za probleme prilagodbe (Wolchik, Tein i Sandler, 2002). Iako svjesni da je razvod proces koji uključuje niz događaja i promjena u različitim životnim okolnostima, a ne samo jedan izolirani događaj, zbog čega je važno u istraživanjima uzeti u obzir promjene koje razvod sa sobom donosi, našim istraživanjem nisu jasno obuhvaćeni različiti stresori povezani s razvodom o kojima je bilo riječi u uvodu (tzv. medija-

tori). No činjenica da su obuhvaćene obitelji s roditeljima koji su razvedeni, a još uvijek imaju teškoća povezanih s razvodom, govori u prilog postojanju više ili većih stresora razvoda. Svakako nedostaje kontrolna skupina djece čiji roditelji nisu razvedeni radi usporedbe, no zanimala nas je upravo ciljana skupina djece razvedenih roditelja kako bismo mogli ispitati moderacijski učinak okolinske podrške na prilagodbu djece koja prolaze stresno iskustvo razvoda, odnosno pokušali smo dobiti bolji uvid u prilagodbu djece razvedenih roditelja te identificirati indikatore lakše, uspješnije prilagodbe djece u tom obliku narušenoj obiteljskoj dinamici.

Kao izvor podataka o teškoćama djece koristili smo njihove samoiskaze. Amato i Keith (1991) naglašavaju da je iskazana razina problema manja ako se podaci prikupljaju od roditelja i učitelja nego u samoiskazima djece, iz čega proizlazi da su razvedeni roditelji skloni podcijeniti probleme svoje djece (Amato i Keith, 1991). Uzme li se još u obzir da roditelji u Hrvatskoj izvještavaju o manje problema kod djece u usporedbi s roditeljima u SAD-u (Živčić-Bećirević i Smojver-Ažić, 2004), možda je moguće da ćemo samoiskazima djece dobiti realnije podatke.

Ovo istraživanje, iako maleno i usko, pridonosi istraživanju utjecaja razvoda na djecu u Hrvatskoj te upućuje na nova, veća i proširenija istraživanja.

ZAKLJUČAK

Našim istraživanjem, koje je provedeno na uzorku djece između 9 i 15 godina, a koja imaju iskustvo razvoda, pokazalo se da djeca razvedenih roditelja koja imaju višu razinu obiteljske podrške iskazuju značajno više razine samopoštovanja i značajno niže razine anksioznosti od djece razvedenih roditelja koja imaju niže razine obiteljske podrške. Također se pokazalo da se djeca razvedenih roditelja koja imaju više razine podrške od strane prijatelja ne razlikuju u samopoštovanju ili anksioznosti od djece razvedenih roditelja koja imaju niže razine prijateljske podrške.

Dobiveni podaci upućuju na važnost obiteljske podrške kao značajnog faktora u prilagodbi djece na razvod, što svakako pomaže radu stručnjaka u praksi koji se bave djecom i obiteljima s iskustvom razvoda.

LITERATURA

- Allison, P.D., Furstenberg, F. (1989). How marital dissolution affects children: Variations by age and sex. *Developmental Psychology*, 25, 540-549.
- Amato, P. (1993). Children adjustment to divorce: Theories, hypotheses, and empirical support. *Journal of Marriage and the Family*, 55, 23-38.
- Amato, P. (2000). Children of divorce in the 1990s: An update of the Amato and Keith (1991) meta-analysis. *Journal of Family Psychology*, 15, 355-370.
- Amato, P.R., Booth, A. (2001). The legacy of parent's marital discord: Consequences for children's marital quality. *Journal of Personality and Social Psychology*, 81, 627-638.

- Amato, P.R., Keith, B. (1991). Parental divorce and the well-being of children: A meta-analysis. *Psychological Bulletin*, 110, 26-46.
- Arambašić, L. (2000). Stresni i traumatski događaji te gubitci u dječjoj dobi. *Dijete i društvo*, 2, 175-186.
- Buchanan, C., Maccoby, E., Dornbusch, S. (1996). *Adolescents After Divorce*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Buljan Flander, G. (2010). Manipulacija djecom u postupku razvoda braka: prepoznajemo li to kao obiteljsko nasilje. V. Kolesarić, (ur.), *Program i sažeci izlaganja znanstveno stručnog skupa "Nasilje nad djecom i među djecom"*(21-22). Osijek: Filozofski fakultet.
- Carr, A. (1999). *Separation and divorce. The Handbook of Child and Adolescent Clinical Psychology: A Contextual Approach* (880-910). Hove and New York: Brunner-Routledge.
- Cherlin, A.J., Chase-Landsdale, P.L., McRae, C. (1998). Effects of parental divorce on mental health throughout the life course. *American Sociological Review*, 63, 239-249.
- Cherlin, A.J., Furstenberg, F.F., Chase-Landsdale, P.L., Kiernan, K.E., Robins, P.K., Morrison, D.R., Teitler, J.O. (1991). Longitudinal studies of effects of divorce on children in Great Britain and the United States. *Science*, 252, 1386-1389.
- Čudina-Obradović, M., Obradović J. (2006). *Psihologija braka i obitelji*. Zagreb: Golden marketing-Tehnička knjiga.
- Dahlberg, L., Toal, S.B., Swahn, M.H., Behrens, C.B. (2005). *Measuring Violence-Related Attitudes, Behaviors and Influences Among Youths: A Compendium of Assessment Tools* (second edition). Atlanta, GA: National Center for Injury, Prevention and Control. Centers for Disease, Control and Prevention.
- Davies, P., Cummings, M., Winter, M. (2004). Pathways between profiles of family functioning, child security in the interparental subsystem, and child psychological problems. *Development and Psychopathology*, 16, 525-550.
- Državni zavod za statistiku Republike Hrvatske (2012). *Statistička izvješća 1467/2012: Razvedeni brakovi u 2011*. Zagreb: Državni zavod za statistiku Republike Hrvatske.
- Emery, R.E., Waldron, M., Kitzman, K.M., Aaron, J. (1999). Delinquent behavior, future divorce or nonmarital childbearing, and externalizing behavior among offspring: A 14-year prospective study. *Journal of Family Psychology*, 13, 568-579.
- Grall, T.S. (2007). *Custodial mothers and fathers and their child support: 2005*. Washington, DC: U.S. Bureau of the Census.
- Hethering, E.M., Cox, M., Cox, R. (1979). Play and social interaction in children following divorce. *Journal of Social Issues*, 35, 26-49.
- Hethering, E.M., Cox, M., Cox, R. (1985). Long-term effects of divorce and remarriage on the adjustment of children. *Journal of the American Academy of Child Psychiatry*, 24, 518-530.
- Hethering, E.M., Stanley-Hagan, M. (1999). The adjustment of children with divorced parents: A risk and resiliency perspective. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 40, 129-140.
- Hetherington, E.M., Stanley-Hagan, M., Anderson, E.R. (1989). Marital transition: A child's perspective. *American Psychologist*, 44, 303-312.

- Hoffman, M.A., Levy-Shiff, R., Ushpiz, V. (1993). Gender differences in the relation between stressful life events and adjustment among school-aged children. *Sex Roles*, 29, 441-455.
- Kinard, E., Reinherz, H. (1986). Marital disruption: Effects on children's school aptitude and achievement. *Journal of Marriage and Family*, 48, 285-293.
- Kolesarić, V., Krizmanić, M., Petz, B. (1991). *Uvod u psihologiju: suvremena znanstvena i primijenjena psihologija*. Bjelovar: Prosvjeta.
- Lacković-Grgin, K. (2000). *Stres u djece i adolescenata*. Jastrebarsko: Naklada Slap.
- Lansford, J.E. (2009). Parental Divorce and Children's Adjustment. Perspectives on Psychological Science. *A Journal of the Association for Psychological Science*, 4, 140-152.
- Margolin, G., Gordis, E., Richard, J. (2001). Coparenting: A link between marital conflict and parenting in two-parents families. *Journal of Family Psychology*, 15, 3-21.
- McCabe, K. (1997). Sex Differences in long-term effects of divorce on children: Depression and heterosexual relationship difficulties in the young adult years. *Journal of Divorce and Remarriage*, 27, 123-135.
- McKenry, P.C., Price, S.J. (1994). *Families Coping With Problems and Change*. Thousand Oaks: Sage Publications.
- Profaca, B. (2002). *Roditeljski stres i neke karakteristike emocionalnog i socijalnog razvoja djeteta predškolske dobi*. Magistarski rad. Zagreb: Filozofski fakultet, Odsjek za psihologiju.
- Silitzky, D. (1996). Correlates of psychological adjustment in adolescents from divorced families. *Journal of Divorce and Remarriage*, 26, 151-169.
- Simons, R.S., Lin, K.H., Gordon, L.C., Conger, R.D., Lorenz, F.O. (1999). Explaining the Higher Incidence of Adjustment Problems Among Children of Divorce Comparing with Those in Two-Parent Families. *Journal of Marriage and the Family*, 61, 1020-1033.
- Spielberger, C.D. (2000). *Psihologijski mjerni instrumenti – Priručnik za upitnik anksioznosti kao stanja i osobine ličnosti za djecu (STAIC)*. Jastrebarsko: Naklada slap.
- Sun, Y., Li, Y. (2001). Marital disruption, parental investment, and children's academic achievement: A prospective analysis. *Journal of Family Issues*, 22, 27-62.
- Wallerstein, J.S., Lewis, J.M., Blakeslee, S. (2001). *The unexpected legacy of divorce: A 25 year landmark study*. New York: Hyperion.
- Winstock, Z., Sherer, M., Enosh, G. (2004). The Effect of Divorce on Personal and Familial Images: The Adolescent's Perspective. *Journal of Child Custody*, 1, 19-35.
- Wolchik, S.A., Tein, J.Y., Sandler, I.N. (2002). Fear of abandonment as a mediator of the relations between divorce stressors and mother-child relationship quality and children's adjustment problems. *Journal of Abnormal Child Psychology*, 30, 401-418.
- Živčić-Bećirević, I., Smojver-Ažić, S. (2004). Adaptacija ASEBA instrumenata u Hrvatskoj. *Psychology in Post-War Societies*. October 14-16. LMU, Munich.

SUPPORT FROM FAMILY AND FRIENDS AS FACTOR IN CHILDREN'S ADJUSTMENT TO PARENTAL DIVORCE

Summary

The aim of this study was to examine the moderating effect of support from family and friends in children's adjustment to parental divorce. Anxiety and self-esteem questionnaires as well as scales of support from family and friends were applied to 79 children aged 9 to 15, from 63 families in Croatia. Results showed that children of divorced parents with higher levels of family support had significantly higher levels of self-esteem and significantly lower levels of anxiety than children of divorced parents who had lower levels of family support. They also showed that children of divorced parents who had higher levels of support from friends had levels of self-esteem and anxiety similar to children of divorced parents who had lower levels of support from friends. Family support and support from friends moderately correlate. Children who received more family support had more support from friends, too. Correlations between family support and support from friends with self-esteem were also significant. Higher levels of support corresponded with higher self-esteem. There was negative correlation between self-esteem and anxiety.

This study offers partial insight into the characteristics of divorced parents' children and an opportunity to better understand and improve practical work with children and families who have the experience of divorce.

Key words: parental divorce, family and friends support, children's adjustment

